

İSLAM MEDENİYETİ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

Journal of Islamic Civilization Studies

e-ISSN: 2149-0872

Cilt/Volume 8 - Sayı/Issue 2 - Aralık/December 2023; 232-259

Günümüz İman Problemlerine Buhârî'nin Kitâbü'l-Îmân'ından

Bakmak

Looking at as an Contemporary Problems of Faith from Bukhârî's Kitâb al-Imân

Sema KORUCU GÜVEN

Dr. Araştırma Görevlisi, Sivas Cumhuriyet University, Faculty of Theology, Department of
Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Hadis Anabilim Dalı. PhD Research Assistant, Sivas Cumhuriyet
University, Faculty of Theology, Department of
Hadith

semagüven@cumhuriyet.edu.tr Orcid: 0000-0003-3622-5407

Makale Bilgisi / Article Information

Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received

28.09.2023

Kabul Tarihi / Accepted

12.12.2023

Atıf/Cite: Korucu Güven, Sema. "Günümüz İman Problemlerine Buhârî'nin Kitâbü'l-Îmân'ından
Bakmak". İslam Medeniyeti Araştırmaları Dergisi 8/2 (2023), 232-259.

<https://doi.org/10.20486/imad.1367759>

Etik Beyanı/Ethical Statement: En az iki hakem tarafından değerlendirilmiş ve iThenticate
ile %15'ten az benzerlik oranına sahip olduğu belgelenmiştir./Reviewed by at least two referees
and iThenticate documented that the rate of similarity to another texts did not pass 15%.

Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisansı ile lisanslanmıştır.
Licensed Under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

Öz

Konulu hadis çalışması örneği olarak Buhârî'nin *el-Câmiu's-Sahîh* adlı eserinin Kitâbü'l-Îmân bölümünün ele alındığı bu çalışmada hadis metinlerinin dinamikliğini ortaya koymak amaçlanmıştır. Günümüzde imana dair meselelerin genel olarak ateizm, deizm ve agnostisizm üzerinden gündeme geldiği görülmüştür. Ancak itirazları daha ziyade Allah'ın varlığına yönelik olduğu için ateizm ve agnostisizmin iddiaları bu çalışmanın dışında bırakılmış ve çalışmada hicrî üçüncü asırdaki iman tartışmaları bağlamında telif edilmiş olan Kitâbü'l-Îmân'ın bu dönemdeki inanç tartışmalarına uygulanabilirliği incelenmiştir. Bu minvalde Buhârî döneminde iman problemlerine genel olarak ircâ düşüncesinin sebep olduğundan hareketle evvela Mürcie'nin toplumdaki yayılma nedenlerine değinilmiştir. Ardından deizmin Türkiye toplumundaki yayılma nedenleri işlenmiştir. Böylece Buhârî'nin kendi dönemindeki iman problemlerine dair yaptığı tasnifin günümüz din görevlileri ve din eğitimi verenler tarafından da kullanılabilirliği ispatlanmaya çalışılmıştır. Bu çalışma nitel bir araştırma olup doküman analizi yöntemi kullanılmıştır. Araştırmanın neticesinde toplumun din anlayışına dair problemlerin tespiti ve çözüm önerileri için düzenli aralıklarla saha araştırmalarının Diyanet İşleri Başkanlığı ve ilahiyat fakülteleri iş birliği ile gerçekleştirilmesi tavsiye edilmiştir. Ayrıca bu saha araştırmalarından elde edilen verilerin ihtiyaç odaklı Kur'an kursları, ilahiyat fakülteleri ve Millî Eğitim Bakanlığındaki din dersi müfredatlarında karşılık bulması için çalıştaylar düzenlenmesi teklif olarak sunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Hadis, Deizm, Mürcie, Buhârî, Kitâbü'l-Îmân.

Abstract

This study, which deals with the Kitâb al-Îmân section of al-Bukhârî's *al-Jâmi al-Sahîh* as an example of a thematic hadith study, aims to reveal the dynamism of hadith texts. Today, it has been observed that issues related to faith are generally raised through atheism, deism and agnosticism. However, the claims of atheism and agnosticism have been left out of this study since their objections are mostly directed towards the existence of Allah, and the applicability of Kitâb al-Îmân, which was compiled in the context of the faith debates in the third century of hijr, to the faith debates in this period is examined. In this respect, the reasons for the spread of al-Murđjî'a in the society were first mentioned, starting from the fact that the idea of ırjâ generally caused the problems of faith in al-Bukhârî's time. Then, the reasons for the spread of deism in Turkish society were analyzed. Thus, it is tried to prove that al-Bukhârî's classification of the problems of faith in his own time can also be used by today's religious educators and officials. This study is a qualitative research and document analysis method was used. As a result of the research, it was recommended that field researchs should be carried out at regular intervals in cooperation with the Presidency of Religious Affairs and the faculties of theology in order to identify the problems related to the understanding of religion of the society and to propose solutions. In addition, it is proposed that workshops be organized in order for the data obtained from these field researches to be reflected in the curriculum of need-oriented Qur'an courses, theology faculties and religion courses in the Ministry of National Education.

Keywords: Hadith, Deism, al-Murđjî'a, al-Bukhârî, Kitâb al-Iman.

Giriş

Hz. Peygamber ve sahâbe döneminde yaygın ve sistemli olmamakla birlikte hadislerin yazıldığı¹ sonraki dönemlerde de bu hadis malzemelerinin sahâbe² ve tâbiûn³ tarafından konularına göre tasnif edildiği görülmektedir. Hicrî ikinci yüzyılın ikinci çeyreğinden sonra daha sistematik bir şekilde muhtelif bâbli ve hacimli birçok musannef göze çarpmaktadır.⁴ Mâlik'in (öl. 179/795) *el-Muvatta*'ı, Abdürrezzâk es-San'ânî'nin (öl. 211/826-27) *el-Musannefi*, Ebû Bekir b. Ebû Şeybe'nin (öl. 235/849) *el-Musannefi*, Saîd b. Mansûr'un (öl. 227/842) *es-Sünen* diye de anılan *el-Musannefi* bu türün en meşhur eserleridir. Bu dönemde telif edilen ilk musannef eserlerin dikkat çeken başlıca özelliği, hadis rivayetlerini genellikle fikhî konularına göre tebvîb etmeleridir.⁵

Gelişen musannef edebiyatı içerisinde konularına ayrılan hadislerin bâb başlıkları altında rivayet edilmesi hicrî üçüncü asırda daha sistematik bir hal almıştır. Esasında bu durum musannifin hadisleri anlama ve yorumlama gayretinin bir sonucudur. Nitekim her bâb, fıkhu'l-hadisın bir parçası kabul edilmiştir.⁶ Bu konuda Ali b. el-Medînî (öl. 234/848); "Hadisin mânaları üzerinde tefakkuh etmek ilmin yarısı, ricâli bilmek de diğer yarısıdır."⁷ demiştir. Fakat bu anlayış doğal olarak, musannifin yaşadığı dönemin ve bölgenin sosyo kültürel yapısından etkilenecek; bunun neticesinde seçilen konu ve hadis türleri onun zihin dünyasındaki ve toplumdaki problemleri yansıtacaktır.⁸ İman konusu da hicrî üçüncü asır musannefâtında ele alınan konulardan biridir. Musanneflerde bu konu iman-amel münasebeti, büyük günah (kebâir) işleyen kimsenin durumu ve imanda istisna gibi dönem tartışmalarına cevap olacak şekilde ele alınmıştır.⁹ Günümüzde ateizm, deizm ve agnostisizmin arttığına dair söylemler de iman

¹ Talât Koçyiğit, *Hadis Tarihi* (Ankara: TDV Yayınları, 2009), 26-27.

² Sahâbilerce derlenen hadis sahîfeleri için bk. Koçyiğit, *Hadis Tarihi*, 41-67; Muhammed Mustafa el-A'zamî, *İlk Devir Hadis Edebiyatı*, çev. Hulusi Yavuz (İstanbul: İz Yayıncılık, 1993), 58.

³ Bu haberler için bk. A'zamî, *İlk Devir Hadis Edebiyatı*, 34-163.

⁴ Ebû Muhammed İbn Hallâd el-Hasen b. Abdirrahmân b. Hallâd er-Râmhürmüzî, *el-Muhaddisü'l-fâsil beyne'r-râvî ve'l-vâî*, thk. Muhammed Acâc el-Hatîb (Beyrût: Dârü'l-Fikr, 1404/1984), 611-613; A'zamî, *İlk Devir Hadis Edebiyatı*, 32; Muhammed Acâc el-Hatîb, *es-Sünnetü kable't-tedvîn* (Kâhire: Mektebetu Vehbe, 1408/1988), 337.

⁵ Mücteba Uğur, *Hadis İlimleri Edebiyatı* (Ankara: TDV Yayınları, 1996), 17-19.

⁶ Mehmet Görmez, *Sünnet ve Hadisin Anlaşılması ve Yorumlanmasında Metodoloji Sorunu* (Ankara: TDV Yayınları, 1997), 102-103.

⁷ Râmhürmüzî, *Muhaddisü'l-fâsil*, 320; Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit el-Bağdâdî, *el-Câmî li ahlâki'r-râvî ve âdâbü's-sâmî*, thk. Mahmûd Tahhân (Riyâd: Mektebetü'l-Meârif, 1403/1983), 2/211.

⁸ Yavuz Ünal, *Hadisin Doğuş ve Gelişim Tarihine Yeniden Bakış* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2013), 204. Ömer Özpinar, *Hadis Edebiyatının Oluşumu* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2013), 207-214.

⁹ Ebû Bekr Abdürrezzâk b. Hemmâm es-San'ânî, *el-Musannef*, thk. Habiburrahman el-A'zamî (Beyrût: el-Mektebü'l-İslâmî, 1403/1983), 11/126-129; Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed b. Ebî Şeybe, *el-Musannef*, thk. Muhammed Avvâme (Cidde: Dârü'l-Kible li's-Sekâfeti'l-İslâmiyye, 2006), 15/573-591.

probleminin tezahürüdür. İşte bu noktada hadisleri konularına göre kitaplara ayıran muhaddislerin, seçtikleri rivayetleri tasnif ederken kullandıkları bir yöntemin varlığı yahut yokluğu, varsa günümüz muhaddisleri için bu yöntemin kullanılabilirliği bu araştırmanın problemidir.

Bu çalışma bir nitel araştırma olup doküman analizi yöntemi kullanılmıştır. Bilindiği üzere bu yöntemle toplanan bilgiler döneminin olaylarını ya da algılarını kendi zaman ve mekânı içinde anlamayı; konuyu okuyucuya gerçekçi ve betimsel bir şekilde sunmayı amaçlamaktadır.¹⁰ Araştırmamız hadis musannefâtından Buhârî'nin *el-Câmiu's-Sahîh*'i ile sınırlandırılmıştır. Zira *el-Câmiu's-Sahîh*'in, Kur'ân'dan sonra en sağlam kitap olduğu fikri üzerinde icmâ oluşmuştur.¹¹ Bununla birlikte Allah'ın varlığını ispat, kelim ilminin konusu olduğu için bu çalışmada ateizm ve agnostisizm inceleme dışı bırakılmış; deizme dair çalışmalardan elde edilen bulgular kullanılmıştır. Çalışma esnasında doküman olarak *el-Câmiu's-Sahîh*'in Kitâbü'l-Îmân bölümü ile bu konu hakkında araştırma şirketlerinin verileri ve akademik çalışmalara başvurulmuştur.

Genel olarak din sosyolojisi alanında yapılan akademik çalışmalar deizmin ne olduğunu açıklamaya çalışırken hangi dinamiklerin deizmin artmasına sebep olduğunu ortaya koymaktadır. Dolayısıyla sosyolog herhangi bir değer yargısı ortaya koymadan mesleğini icra eder. Bir hadisçi ise sosyoloğun kendine sunduğu bu malzeme ile ele alınan meselenin kişide ve toplumda neden olacağı olumlu ya da olumsuz etkiler üzerine değer yargısında bulunur. Bu açıdan hadisçi hadisi yalnızca rivayet etmez. Dolayısıyla hadisi normatif bir bilim olarak görmek mümkündür. Bu sebeple araştırmamız *el-Câmiu's-Sahîh*'in Kitâbü'l-Îmân bölümünün günümüzdeki iman problemlerine cevap verip vermediğini tespit ederek hadis metinlerinin dinamikliğini ortaya koymayı amaçlamaktadır.

Daha önce Buhârî'nin iman anlayışı ve Kitâbü'l-Îmân'ı üzerine çeşitli akademik çalışmalar yapılmıştır.¹² Bu çalışmaların ortak noktası iman konusunun kelimâ açıdan

¹⁰ Ali Yıldırım - Hasan Şimşek, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri* (Ankara: Seçkin Yayınları, 2018), 41-48; Belkıs Kümbetoğlu, *Sosyolojide ve Antropolojide Niteliksel Yöntem ve Araştırma* (İstanbul: Bağlam Yayıncılık, 2017), 33-44.

¹¹ Bu icmân ilk defa Kâdî İyâz (öl. 544/1149) tarafından dile getirildiği ve hicrî altıncı asrın ortasından itibaren gerçekleştiğinin tespiti için bk. Kamil Çakın, "Buhârî'nin Otoritesini Kazanma Süreci", *İslâmî Araştırmalar* 10/2 (1997), 100-109. *el-Câmiu's-Sahîh*'in "kendinden yaklaşık bir asır sonra İslâm âleminde Kur'ân'dan sonra en çok itibar edilecek bir mertebeye yükseldiğini" ifade eden bilgiler için bk. M. Fuad Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları* (İstanbul: OTTO Yayınları, 2017), 211.)

¹² İsmail Lütfi Çakan, "Hadis Edebiyatında İmanla İlgili Bölümlerin Muhteva Değerlendirmesi", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5-6 (1987), 255-275; Emrullah Yüksel, "Buhârî'de İman Anlayışı", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10 (1991), 1-9; Tuğba Eruçar, *Hadisçilerin İman Anlayışı* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020).

tetkik edilmesi ve Kitâbü'l-Îman'ın muhtevası ile Mürcie,¹³ Mu'tezile ve Hâriciyye¹⁴ gibi dönem fırkalarına reddiyede bulunduğunu ele almaktadır. Ancak bu araştırma diğer çalışmaların bulgularını kapsamakla birlikte Buhârî'nin Kitâbü'l-Îmân'ının günümüz din görevlilerinin müfredatında yer alabileceğini iddia etmesi bakımından farklılık arz etmektedir.

Konulu hadis çalışmaları hadisleri anlama ve yorumlama gayretinin tezahürüdür. Hicrî ilk asırlardan başlayan bu gayretin günümüzdeki taşıyıcısı din görevlileri ve din eğitimi veren kişilerdir. Bid'at fırka ve görüşlere karşı sünnet müdafaasında bulunan ulemâ gibi din görevlileri ve din eğitimi veren kişiler de içinde bulunduğu dönemin soru ve sorunlarına hadislerden cevap vererek ateizm, agnostisizm, deizm gibi din dışı yönelimleri engellemeyi kendilerine görev bilmektedir. Dolayısıyla bu araştırma din görevlilerine ve din eğitimi veren kişilere malzeme sunan hali hazırdaki hadis musanefâtında yer alan bölümlerin, günümüzün itikadî soru ve sorunlarına cevap vermesi ve bu hadislerin birey ve toplumu mutmain etmesi açısından önem arz etmektedir. İtirazları genellikle Allah'ın varlığına ve nübüvete yönelik olduğu için ateizm ve agnostisizmin iddiaları bu çalışmanın dışında bırakılmıştır.¹⁵ Diğer taraftan Buhârî iman konusunda daha ziyade Mürcie'ye reddiyede bulunduğu için araştırmamızda öncelikle Mürcie, sonrasında deizmin yayılış sebepleri ve bu sebeplerin ortak noktaları incelenecektir. Ardından Buhârî'nin *el-Câmiu's-Sahîh*'te Kitâbü'l-Îmân'ı hangi konular altında ele aldığı, bu konuları sınıflandırırken seleflerinden aktarımda bulunup bulunmadığı ve nihayetinde günümüzdeki din dışı akımlara karşı din görevlilerinin ve din eğitimi veren kişilerin müfredatları için Kitâbü'l-Îmân'daki hadislerin işlevselliği incelenecektir.

1. Mürcie ve Deizmin Yayılışı

Sosyal bilimlerde kavramların ilişkili olduğu zaman ve mekânlar önemlidir. Bir dönem adını farklı şekillerde telaffuz ettiğimiz akımlar farklı zamanlarda benzer argümanlarla kendini başka isimler altında gösterebilir. Bu açıdan Mürcie'nin yayılma nedenleri ile günümüzde deizmin yayılma nedenleri arasında benzerlikler olduğu dikkat çekmektedir. Mürcie'nin iman konusundaki iddiaları ise günümüz Türkiye'sinde kendini deist olarak adlandıran kişilerin iddiasından oldukça farklı olmakla birlikte Mürcie'nin iddialarının sonuçları bakımından kişiyi deist bir yaşayış ve düşünceye

¹³ Kâmil Çakın, "Buhârî'nin Mürcie ile İman Konusunda Tartışması", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 32 (1992), 183-198.

¹⁴ Emin Aşıkutlu, "Buhârî Döneminde (III/IX. Asır) İmanla İlgili Yaklaşımlar ve Sahîh'inin İman Bölümü Çerçevesinde Buhârî'nin İman Yaklaşımı", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19 (2000), 59-83.

¹⁵ Ateistlerin hadisler konusundaki tutumu için bk. Recep Emin Gül, *Ateizm ve Hadis* (Konya: Palet Yayınları, 2022), 133-177.

sürüklediğini söylemek mümkündür. Bu bakımdan öncelikle Mürcie ve deizmin yayılma nedenleri incelendikten sonra her iki görüşün toplumda gördüğü karşılıklar mukayese edilecektir.

1.1. Mürcie'nin Yayılma Nedenleri

Bilindiği üzere İslâm tarihindeki ilk siyasî gruplaşmalar Sıffîn Savaşı'nda (37/657) Hz. Ali ve Hz. Muaviye'nin hakem tayinini (tahkîm) kabul etmesi ile başlamıştır.¹⁶ Hâricîler olarak adlandırılan grup, tahkîmi kabul edenleri tekfir etmiştir.¹⁷ Diğer taraftan Hz. Ali'nin hilafeti hak ettiğini ve bu hakkı gasp etmeleri sebebi ile muhaliflerinin tekfir edilmesi gerektiğini iddia eden Şîî grup ortaya çıkmıştır.¹⁸ Mürcie ise bu dönemde Hz. Osman, Hz. Ali ve diğer sahâbenin tekfir edilmesini reddeden bir başka grup olarak görülmektedir.¹⁹ Siyaseten başlayan bu gruplaşmalar zaman içerisinde iman, küfür, nifak, fiske, büyük günah gibi itikadî problemler hakkında da fırkalaşmaya sebep olmuştur.

Hâricîlerin büyük günah işleyenlerin cehennemlik olduğunu iddia etmesi üzerine mümin, Müslüman, münafık ve kâfir kavramlarının kimler için kullanılacağı dönemin bir diğer meselesi olmuştur. Hâricîlerin aksine Mürcie büyük günah işlemenin imana zarar vermediğini dolayısıyla amellerin imanın bir rüknü olmadığını savunmuştur.²⁰ Neticede amelleri imandan ayırmayıp imanı genel olarak "kalp ile tasdik, dil ile ikrar, azalarla amel" olarak tanımlayan Hâricîler, Mu'tezile, Şîa ve Ehl-i sünnet bir tarafta, amelleri imandan ayıran ve imanı "kalp ile tasdik, dil ile ikrar" olarak gören Mürcie ise diğer tarafta yer almıştır. İman-amel münasebeti üzerine yapılan tartışmalar beraberinde imanda artma ve eksilme ile iman ve İslâm'ın birbirinden farklılığı üzerine devam etmiştir.²¹ Detaylarına daha sonra gireceğimiz imanla ilgili bu itikadî fikir

¹⁶ Ebû İshâk İbrâhîm b. Ya'kûb b. İshâk el-Cûzânî, *Ahvâlü'r-ricâl*, nşr. Subhî el-Bedrî es-Sâmerrâî (Bejrût: Müessesetü'r-risâle, ts.), 33.

¹⁷ Hâricîlerin ortaya çıkışına dair bk. Ethem Ruhi Fığlalı, "Hâricîler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16/169-175.

¹⁸ Mustafa Öz, "Şîa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39/111-114.

¹⁹ Mürcie'nin doğuşu hakkında bk. Sönmez Kutlu, *Türklerin İslâmlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri* (Ankara: TDV Yayınları, 2018), 45-115.

²⁰ Ebü'l-Feth Tâcüddîn Muhammed b. Abdilkerîm eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, çev. Mustafa Öz (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2008), 60, 129; Ebû Mansûr Abdülkâhîr b. Tâhîr el-Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-firak*, çev. Ethem Rûhi Fığlalı (Ankara: TDV Yayınları, 2017), 148; Ebü'l-Hasen Alî b. İsmâîl el-Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve İhtilâfü'l-Musallîn*, çev. Ömer Aydın - Mehmet Dalkılıç (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2019), 224-226.

²¹ Şehristânî, *Milel ve'n-nihal*, 59-60; İlyas Üzüm, "Sıffîn Savaşı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 37/108-109.

ayrılıklarından önce “İman, amel olmaksızın sözdür.”²² diyen Mürcie'nin neden taraftar kazandığı incelenecektir. Zira bu, Mürcie'nin kendi döneminde toplumda kabul görmesi ile günümüzdeki din dışı akımlara olan yönelim arasında bir benzerlik olup olmadığını görmek bakımından önemlidir.

Mürcie'nin yayılmasının en önemli sebebi Hâricîlerin tekfir politikasıdır. Hâricîler, kendileri gibi düşünmeyen Müslümanları tekfir etmiş ve onların mallarını, kanlarını helal görmüştür. Hâricîlerin bu tavrından kaçan insanlar kendilerini diğer uçta yani amelleri imana dâhil etmeyip iman konusunda müminlerin eşit olduğunu savunan Mürcie'de bulmuştur. Öte yandan Müslüman olduklarını söylemelerine rağmen Müslümanca amel işlememekle itham edilen Irak, Horasan ve Mâverâünnehir bölgesindeki mevâlîden haraç ve cizye alınmaktadır. Dolayısıyla Mürcie'nin iman tanımı haraç ve cizye ödememek için Müslüman oldukları söylenen mevâlîyi ikinci sınıf vatandaş olmaktan çıkarmakta ve Arap Müslümanlarla eşit haklara sahip kılmaktadır. Zira Mürcie'ye göre iman Allah'ı, Peygamber'ini ve onun getirdiklerini tasdik etmek veya dil ile ikrar etmektir.²³

Toplum tarafından âbid, zâhid ve fukahâdan kabul edilen meşhur ulemânın Mürcie'ye dâhil olduğu ve bu fırkanın propagandasını yaptığı iddiası ise Mürcie'nin yayılma nedenlerinden bir diğeridir.²⁴ Bu durumun bir örneğini Zehebî “Mürcie insanlar arasında hep azınlıktaydı. Amr b. Mürre (öl. 116/734 [?]) Mürciî olunca insanlar da peşi sıra Mürciî olmaya başladılar.”²⁵ ifadeleri ile vermektedir. Bazı halifelerin siyasî amaçlarına uygun olduğu için Mürcie'yi desteklediği; bu fırkaya mensup pek çok kişinin kadılık, müftülük, müderrislik ve hatiplik gibi görevlere geldiği iddiası²⁶ da Mürcie'nin yaygınlık kazanmasının bir diğer nedeni olarak zikredilebilir.

1.2. Deizmin Yayılma Nedenleri

Deizm, 16. yüzyılın ikinci yarısında İngiltere ve Fransa'da ortaya çıkan ve 19. yüzyıla kadar süren eleştirel din hareketi; doğal teolojinin ve rasyonel ahlakın dini meydana getirdiğine ve vahyin bildirdiği Tanrı'ya inkâr ederek yalnızca akılla kavranan Tanrı'nın varlığına inanan akım olarak adlandırılmaktadır.²⁷ Batı'daki deizm Hıristiyan

²² Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, 129; Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-fırak*, 148; Aynî, *Umdetü'l-kârî*, 1/202; İbn Battâl, *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, 1/61-62.

²³ Von Wilfred Madelung, “Horasan ve Maveraünnehir'de İlk Mürcie ve Hanefiliğin Yayılışı”, çev. Sönmez Kutlu, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13 (1992), 240; Kutlu, *Mürcie ve Tesirleri*, 219-231.

²⁴ Ebû Abdillâh Âdil b. Abdillâh Alu Hamdân, *el-Medhal ile'l-câmiû fi kütübi'l-îmâni ve'r-reddi ale'l-Mürcie* (Cidde: Dâru'l-Evrâki's-Sekafiyye, 1438/2017), 1/180.

²⁵ Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî, *Siyeru âlâmi'n-nübelâ*, thk. Şuayb el-Arnaût (Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1403/1983), 5/198.

²⁶ Âdil b. Abdillâh, *el-Medhal ile'l-câmiû fi kütübi'l-îmâni*, 1/180.

²⁷ Ahmet Cevzici, *Felsefe Sözlüğü* (Ankara: Ekin Yayınları, 1997), 171-172.

teolojisi üzerine yapılan tartışmalar neticesinde meydana çıkmışken ülkemizdeki deizm daha ziyade sosyolojik yahut psikolojik problemlerle gündeme gelmektedir.²⁸

Deizmin ülkemizde yayıldığı iddiaları²⁹ üzerine çeşitli araştırmalar yapılmıştır. Diyanet İşleri Başkanlığınca 2014 yılında yayımlanan “Türkiye’de Dinî Hayat” adlı araştırmada Allah’ın varlığına inananların oranı %98,7 olarak tespit edilmiştir.³⁰ 12 Haziran-18 Haziran 2017 tarihleri arasında MAK Danışmanlık tarafından yürütülen “Türkiye’de Toplumun Dine ve Dini Değerlere Bakışı” adlı araştırmada “Allah’ın varlığına, birliğine bizi yaratıp yaşattığına inanıyor musunuz?” şeklindeki soruya “Evet, Allah’ın sadece varlığına, bizi yarattığına inanıyorum ama her şeye karıştığını düşünmüyorum.” diyenleri deist olarak ifade edebileceğimiz kişilerin oranı %6; “Hayır, Allah’a inanmıyorum.” şeklinde cevap verenlerin %4, farklı sebeplerle bu soruya cevap vermeyen yahut kararsız olduğunu söyleyenlerin oranı ise %4 olarak değerlendirilmiştir.³¹ KONDA araştırma şirketinin 2008-2018 yıllarını kapsayan toplumsal değişim raporuna göre 2008’de kendisini *ateist* olarak tanımlayanların oranı %1 iken bu oran 2018’de %3’e yükselmiştir. Rapora göre kendisini *dindar* görenlerin oranı 10 yıl içerisinde %55’ten %51’e düşmüştür. *İnançlı* olduğunu söyleyenlerin oranı ise %31’den %34’e çıkmıştır.³² Bu oranlar toplumun *dindar olmak* ve *inançlı olmak* arasında fark gördüğünü açığa çıkarması bakımından önemlidir. 2016 yılında SEKAM tarafından yapılan “Türkiye’de Gençlik” isimli araştırmaya göre ise “Allah’a inanıyor musunuz?” sorusuna gençlerin %1,5’i “Şüphelayim”, % 0,6’sı ise “İnanmam” yanıtlarını vermiştir.³³ Optimar araştırma şirketinin 7-14 Mayıs 2019 tarihleri arasında yaptığı din-inanç anketinin sonuçlarında ise %4,5 oranında “Bir yaratıcı olduğuna inanıyorum, ama dinlere inanmıyorum.”; %2,7 oranında “Bir yaratıcı olup olmadığından emin değilim.”; %1,7 oranında “Bir yaratıcı olduğuna inanmıyorum.” sonuçlarına ulaşılmıştır.³⁴ Zübeyir Nişancı öncülüğünde hazırlanan “Sayılarla Türkiye’de

²⁸ Emre Dorman, *Deizm ve Eleştirisi: Tarihsel ve Teolojik Bir Yaklaşım* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2009), 4- 5; Şaban Ali Düzgün, “Deizm: Öncü İsimler ve Temel Doktrin”, *Misbah* (2022), 10/18, 23-32; Dilek Menküç, *Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretmenlerinin Görüşleri Işığında Liselerde Deizm Düşüncesi* (Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 132; Muhammet Fatih Okutan, *Deizmin Psiko-Sosyolojisi: 21. Yüzyıl Türkiye’si Örneği* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021), 27-61.

²⁹ Euronews, “Türkiye’de Deizm Neden Artıyor, Dindarlık Neden Azalıyor?” (Erişim 13 Eylül 2023).

³⁰ *Türkiye’de Dinî Hayat Araştırması* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2014), 11.

³¹ Memurlar.net, “Türkiye’de Toplumun Dine ve Dini Değerlere Bakışı” (Erişim 1 Eylül 2023).

³² Euronews, “Konda Toplumsal Değişim Raporuna Göre Türkiye’de İnançsızlık Yükselişte” (Erişim 28 Ağustos 2023).

³³ SEKAM, “Türkiye’de Gençlik” (Erişim 17 Ağustos 2023).

³⁴ Sputniknews.com.tr, “Optimardan din-inanç anketi: Yüzde 39 düzenli namaz kılıyor, oruç tutanların oranı yüzde 66” (Erişim 17 Ağustos 2023).

İnanç ve Dindarlık” raporuna göre Allah’a inanmayanların oranı 65 yaş ve üzerindeki kişilerde %2 iken 18-24 yaş arasındakilerde %11’dir.³⁵ Görüldüğü üzere her bir araştırmanın sonucu birbirinden farklıdır. Dolayısıyla deizmin toplumumuzda artış gösterdiğini ispatlamak için düzenli aralıklarla bu anketlerin yapılması gerekmektedir. Yukarıdaki araştırmalardan yalnızca KONDA’nın verileri on yıllık bir süreci kapsadığı için bu iddiaya delil teşkil etmektedir.

Akademik çalışmalardan bazıları da gençler arasında bilinçli yahut bilinçsiz bir şekilde deizm düşüncesinin etkili olduğunu ifade etmektedir. Bu çalışmalardan Adıyaman ili özelinde yapılan ankette “Allah’ın varlığına ilgi duymuyorum.” seçeneğini işaretleyen öğrencilerin oranı genelde %1 iken “Allah’ın varlığına inanmıyorum.” seçeneğini işaretleyen öğrencilerin ortalama oranı %1,4’tür.³⁶ Bir başka araştırmada ise İstanbul Başakşehir’deki katılımcıların %4,7’si bir dine inanmadığını söylerken Tanrı’ya inanıp dinin gerekli olmadığını ifade eden katılımcıların oranı %5,3’tür.³⁷ Konya özelindeki çalışmada katılımcıların %3,4’ü ateist, %2,7’si agnostik, %2,3’ü ise deist anlayışı benimsiyor gözükmektedir.³⁸ Bu çalışmalar toplumun din dışı akımlara yönelimlerinin bölgeden bölgeye farklılık arz ettiğini de ortaya koymaktadır.

Araştırma şirketlerinin anketlerinde kişilerin neden deist düşüncelere yöneldiğine dair verilere ulaşılamamaktadır. Bu açığı çeşitli akademik araştırmalar kapatmaktadır.³⁹ İncelenen akademik çalışmalarda kişilerin benzer sebeplerle deizme

³⁵ Voaturkce.com, “Türkiye’de Dindarlık Çok Yaygın” (Erişim 28 Ağustos 2023).

³⁶ Hamdi Gündoğar - Muhammet Sait Yürgüç, “Deizm Bağlamında Ortaöğretim Okullarında İnanç Algısı - Adıyaman Örneği-”, *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/11 (Aralık/December 2019), 655.

³⁷ Gülten Koç, *Lise Öğrencilerinin Deizm Algısına Dair Sosyolojik Bir Araştırma (Başakşehir Örneği)* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans, 2021), 56. 77-78. 131.

³⁸ Sibel Kandemir, *Lise Öğrencilerinde Ateizm ve Deizm Eğilimi Üzerine Bir Araştırma (Konya Örneği)* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022), 106.

³⁹ Hacı Ali Özdemir, *Ortaöğretim Öğrencilerinde Allah İnancı: Burdur Örneği* (Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015); Seher Şimsek, *Ortaöğretim Öğrencileri Arasında Yaygınlaşan Ateizm ve Deizm Düşüncesini Önlemede Din Eğitiminin Önemi* (Ağrı: Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018); Dilek Menküç, *Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretmenlerinin Görüşleri Işığında Liselerde Deizm Düşüncesi* (Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019); Ali Ermiş, *Ergenlerin Deizm Algısına Dair Sosyolojik Bir Araştırma (Çankaya Örneği)* (Ankara: Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019); Merve Harmankaya, *Geçmişten Günümüze Deizm ve Deizm Üzerine Sosyolojik Bir Araştırma - Dolapoğlu Anadolu Lisesi ve Mahmut Sami Ramazanoğlu Anadolu İHL Örneği* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020); Sacide Çalışkan, *Z Kuşağında Deizm Algısı ve Deistliğe Yönelen Sosyolojik Faktörler* (Çanakkale: Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021); Tuğba Dikbaş, *Öğretmenler ve Ebeveynler Gözüyle Ergenlerde Deizm Yönelimi: İnanç Gelişimi Üzerine Bir İnceleme* (İstanbul: İbn Haldun Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021); Nurhibe Büşra Er, *18-29 Yaş Grubunda Kendilerini*

yöneldiği görülmüştür. Devlet yöneticileri yahut dinî cemaat önderlerince dinin istismar edildiği düşüncesi⁴⁰ ile Müslümanların hoşgörüsüz davranışları bu sebeplerdendir.⁴¹

Dinin kişiye yüklediği mükellefiyetleri yerine getirmek konusunda dünyevî ve uhrevî cezadan kaçma isteği ile bazı yasak ve haramları kişilerin anlamlandırılmaması da deizme yönelten sebeplerdendir.⁴² Araştırmaya katılan kişilerin İslam dini özelinde en problemlili gördüğü konulardan bir diğeri ise kadının toplumdaki konumu ve kadın-erkek eşitliği meselesidir. Bu eleştiri daha çok kadınlar tarafından ifade edilmiştir.⁴³

Kötülük problemi de deizme yönelten sebeplerin başlıcasıdır. Bu problemin genelde Allah'ın kendisine (savaş, taciz, tecavüz gibi) en kötü anlarda dua eden kulunu yalnız bırakıp adil davranmaması şeklinde yorumlandığı görülmektedir.⁴⁴ Bu durum kader konusunun imanın bir parçası olarak işlenmesi gerektiğini göstermektedir. Çok fazla etkisi olmamakla birlikte arkadaşından etkilenerek deist olduğunu ifade edenler de olmuştur.⁴⁵

Gerek araştırma şirketlerince yapılan anketlerde gerekse akademik çalışmalarda ateizm, deizm ve agnostisizme gençlerin daha çok meyilli olduğu görülmektedir. Bunun gerekçesi gençlik döneminin fiziksel ve psikolojik büyüme evresi ile yakından ilişkilidir. Nitekim din değiştirme, dinî dönüşüm ve şüphe duygusu bu evrede yaşanmaktadır. Genç bireyler kazandığı dinî bilgileri mantıklı bir temele oturtmak isterken bağımsızlık

'Deist' Olarak Tanımlayan Gençlerin Deizm Algısı (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022.); Y. Sinan Zavalsız - Ensar Şahin, "Ateist ve Deistlerin Din Algısı: Üniversite Öğrencileri Üzerine Psiko-Sosyolojik Bir Araştırma", *Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi* 7/2 (Haziran 2018); 567-599; Ali Ayten - M. Enes Vural, *Ah Bu Gençler - Günümüz Gençliğinde Dinî Kimliğin Görünümleri* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2023).

⁴⁰ Menküç, *Liselerde Deizm Düşüncesi*, 128-131; Koç, *Lise Öğrencilerinin Deizm Algısı*, 119; Okutan, *Deizmin Psiko-Sosyolojisi*, 118, 190; Er, *Kendilerini 'Deist' Olarak Tanımlayan Gençlerin Deizm Algısı*, 62-64.

⁴¹ Ali Rıza Aydın, *Dini İnkârın Psiko-sosyal Nedenleri* (Samsun: On Dokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1995), 100; Kandemir, *Lise Öğrencilerinde Ateizm ve Deizm Eğilimi*, 132-133. Menküç, *Liselerde Deizm Düşüncesi*, 128-130; Koç, *Lise Öğrencilerinin Deizm Algısı*, 59-60, 99; Okutan, *Deizmin Psiko-Sosyolojisi*, 109, 122, 190; Er, *Kendilerini 'Deist' Olarak Tanımlayan Gençlerin Deizm Algısı*, 64-66.

⁴² Menküç, *Liselerde Deizm Düşüncesi*, 82-83; Er, *Kendilerini 'Deist' Olarak Tanımlayan Gençlerin Deizm Algısı*, 62.

⁴³ Menküç, *Liselerde Deizm Düşüncesi*, 77-78, 119; Okutan, *Deizmin Psiko-Sosyolojisi*, 109, 224, 230, 235; Er, *Kendilerini 'Deist' Olarak Tanımlayan Gençlerin Deizm Algısı*, 58-59.

⁴⁴ Zavalsız - Şahin, "Ateist ve Deistlerin Din Algısı", 589; Kandemir, *Lise Öğrencilerinde Ateizm ve Deizm*, 129-130; Menküç, *Liselerde Deizm Düşüncesi*, 69-81, 117, 120; Okutan, *Deizmin Psiko-Sosyolojisi*, 108; Er, *Kendilerini 'Deist' Olarak Tanımlayan Gençlerin Deizm Algısı*, 70-71.

⁴⁵ Menküç, *Liselerde Deizm Düşüncesi*, 128; Er, *Kendilerini 'Deist' Olarak Tanımlayan Gençlerin Deizm Algısı*, 75-76.

duygusu ile hareket etmektedir. Bu durum onların bazı değerleri kabul ederken bazısını reddetmesine sebep olmaktadır.⁴⁶

Sonuç olarak Hâricîlerin tekfirci tutumları karşısında yayılım gösteren Mürcie ile günümüz Müslümanlarının din konusundaki baskıcı tutumları sonucu deizmin yayılması ortak nokta olarak görülebilir. Diğer taraftan kamusal din olgusu da hicrî üçüncü asırda Mürcie'ye taraftar kazandırmıştır. Bununla birlikte dönemin Ehl-i sünnet ulemâsı Mürcie'yi ehl-i bid'at olarak isimlendirmiş ve toplumda hatırı sayılır kimseler ircâ düşüncesine karşı çıkmıştır.⁴⁷ Günümüzde de kamusal din konusunda benzeri bir durumun hâkim olduğu görülmektedir. Devletin dindar nesil yetiştirme⁴⁸ ve din eğitimi veren kurum sayılarını artırma⁴⁹ çabalarına rağmen yapılan araştırmalar bu politikaların din istismarı olarak görüldüğü ve bu nedenle dinden uzaklaşıldığını göstermektedir. Bu açıdan kamusal din politikaları gerek Mürcie'nin gerekse deizmin yayılması konusunda olumlu ve olumsuz etkilere sahip olması bakımından kayda değerdir. Mürcie'nin ameli iman tanımından azade tutması düşüncesi ile deist olan kişilerdeki mükellefiyette kaçma davranışı da bir bakıma benzerlik göstermektedir.

İnsanoğlunun fikrî akımlara karşı her dönemde benzer refleksler gösterdiği görülmektedir. Dolayısıyla bu benzerlikleri takip etmek ve farklılıkları dikkate alarak önlemler almak bir hadisçinin görevi olmalıdır. Nitekim hadis ilminin bir dalı olan ricâl ilmini, bid'at düşüncelerin toplumdaki yayılımını ölçen ve sosyolojik istatistikler sunan bir bilim dalı gibi görmek de mümkündür. Zira belde belde rihleler gerçekleştiren işinin ehli bir muhaddis, gittiği yerlerdeki râviler hakkında veriler toplamaktadır. Böylece hangi bölgede ne gibi siyasî/itikadî fikirlerin yayıldığına dair veri tabanı oluşmaktadır. Eldeki bu bulgularla toplumun bid'at düşüncelere meyli olup olmadığı ölçülmektedir. Ölçülemeyen bilgi ise yönetilemez. Nihayetinde ricâl ilmi bir düşüncenin toplumdaki yayılımını ve karşılığını ölçer ve Ehl-i sünnet düşüncesini savunmak için her dönem

⁴⁶ Dikbaş, *İnanç Gelişimi Üzerine Bir İnceleme*, 157; Menküç, *Liselerde Deizm Düşüncesi*, 69-81. Er, *Kendilerini 'Deist' Olarak Tanımlayan Gençlerin Deizm Algısı*, 79; Şimşek, *Ateizm ve Deizm Düşüncesini Önlemede Din Eğitiminin Önemi*, 33-44; Ermiş, *Ergenlerin Deizm Algısı*, 50-51; Ayten - Vural, *Ah Bu Gençler*; 53-56.

⁴⁷ Ahmed b. Hanbel'in *Kitbü'l-ircâ'*sında bu konuda birçok örnek bulunmaktadır. Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî, "el-Îmân", *el-Medhal ile'l-câmû fi kütübi'l-îmâi ve'r-reddi ale'l-Mürcie*, nşr. Ebû Abdillâh Âdil b. Abdillâh Alu Hamdân (Cidde: Dâru'l-Evrâki's-Sekafiyye, 1438/2017).

⁴⁸ Dailymotion, "Cumhurbaşkanı Erdoğan: Kendine ait kültür ve sanat üretimi, birikimi olmayan toplumlar, güçlü..." (Erişim 2 Eylül 2023); Hürriyet, "Dindar gençlik yetiştireceğiz" (Erişim 2 Eylül 2023); Elif Gençkal Eroler, *Dindar Nesil Yetiştirmek Türkiye'nin Eğitim Politikalarında Ulus ve Vatandaş İnşası (2002-2016)* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2019).

⁴⁹ Tuncay Karateke, "2012 Sonrası MEB İstatistiklerinde İmam Hatip Ortaokulları/Liseleri Üzerine Bir Değerlendirme", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 10/4 (2021), 3868-3883; İsmail Akyüz, "Sosyopolitik Faktörlerin Kuşak Farklılaşmasına Etkisi: İmam Hatip Kuşakları Örneği", *Marifetname* 8/2 (Aralık 2021), 563-589.

metotlar geliştirir. Bunun yanı sıra ricâli dikkate alan musannif, eserlerinde yer verdiği hadislerin râvilerinin bid'at mensubu olmamasına dikkat ederek ve bid'at fikirlere cevap olduğunu düşündüğü rivayetleri tahrir ederek bu durumu eyleme dönüştürür. Günümüzde ise toplumdaki dinî yönelimleri tespit etmeye çalışan akademik çalışmalar ile bağımsız ve resmî araştırma şirketlerince yapılan araştırmaların takibi önemlidir. Bu takibat ile toplumun ve kişilerin din dışı akımlara yönelimine karşı tedbir almak bir hadisçi geleneği olmalıdır.

2. Buhârî'nin Kitâbü'l-Îmân'daki Tasnif Yöntemi ve Bu Tasnifin Günümüz İman Problemleri ile Münasebeti

el-Câmiu's-Sahîh'inin ilk kitabını⁵⁰ iman konusuna ayıran Buhârî bu bölümde 42 bâb başlığı kullanmıştır. O, bu başlıklar altında 29 ayet ve 58 hadis zikrederek iman konusunu işlemiştir. Şârihler bahsi geçen mevzuda *el-Câmiu's-Sahîh*'te yer alan bazı hadislerin Mürcie, Hâricîler, Kerrâmiyye ve Mu'tezile'ye reddiye olduğunu ileri sürmüştür.⁵¹ Buhârî, bu konuyu imanın tanımı ekseninde iman-amel münasebeti, iman-İslâm ayrımı üzerine inşa ederken imanda artma ve eksilmeye de hususiyetle yer ayırmıştır. Bu sebeple evvela Buhârî'nin iman tanımı ve bu tanımın selefin tanımı ile benzerliği incelenecektir. Ardından tanımdan hareketle imanın söz ve fiil olması ile imanın artması ve eksilmesi işlenecektir. Son olarak Buhârî'nin iman ve İslâm kavramlarını birbirinin yerine kullanması ve bunun selefteki karşılığı açıklanarak bu tartışmaların günümüzdeki iman problemlerine hangi açılardan benzediği üzerinde durulacaktır.

2.1. İman Tanımı

el-Câmiu's-Sahîh'te Buhârî, iman için "İman hem söz hem de fiildir, artar ve eksilir."⁵² ifadesini kullanır. O, amellerin niyetlere göre olduğuna dair açtığı bâb başlığı⁵³ ile niyeti de imana dâhil etmiştir. Esasında niyet, kalbin fiili olması bakımından imanın genel tanımı içerisinde dolaylı olarak yer almaktadır. Ancak Buhârî niyete özellikle

⁵⁰ "Vahyin Başlangıcı" bölümü *el-Câmiu's-sahîh*'in girişi/önsözü gibi kabul edilmiştir. Buhârî'nin bu sebeple bu bölüme "Kitâbu Bed'i'l-Vahy" yerine "Bâbu Bed'i'l-Vahy" adını vermiş olduğu söylenmiştir. Dolayısıyla "Kitâbü'l-Îmân" *el-Câmiu's-sahîh*'in ilk bölümü olmaktadır. Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Yûsuf b. Alî el-Kirmânî, *el-Kevâkibü'd-derârî fî şerhi Sahîhi'l-Buhârî* (Beyrût: Dâru İhyâ't-Türâsi'l-Arabî, 1401/1981), 1/69; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 1/8-9, 68; Aynî, *Umdetü'l-kârî*, 1/171; Kastallânî, *İrşâdü's-sârî*, 1/121.

⁵¹ H. Musa Bağcı, "el-Buhârî'nin Kader Konusunda Mu'tezile ile Münakaşaları", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 46/1 (Nisan 2005), 21-42; İbn Battâl, *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, 1/61-62; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 1/69; Aynî, *Umdetü'l-kârî*, 1/257, 265, 293, 323; Kastallânî, *İrşâdü's-sârî*, 1/147, 166, 217.

⁵² Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl el-Buhârî, *Sahîhu'l-Buhârî* (Dimaşk: Dâru İbn Kesîr, 1423/2002), "İman", 1.

⁵³ Buhârî, "İman", 41.

vurgu yaparak “Kişi kalbi ile inanmasa bile dili ile söylediğinde iman etmiş olur.” diyen Mürcie’ye karşı çıkmaktadır.⁵⁴ Ayrıca Buhârî: “İman hem söz hem de fiildir, artar ve eksilir.” tanımını ile imanı “Amel olmaksızın sözdür.”⁵⁵ ve “Dil ile ikrardır.”⁵⁶ şeklinde ifade eden; imanda ve İslâm’da artma ve azalma olmayacağını savunan⁵⁷ Mürcie’ye reddiyede bulunmaktadır.⁵⁸ Esasında Buhârî’nin tanımı kendinden önceki ulemânın da tanımıdır. Nitekim Saîd b. Cübeyr (öl. 94/713 [?]), Hasan el-Basrî (öl. 110/728), Abdurrahmân b. Amr el-Evzâî (öl. 157/774), Şâfîî (öl. 204/820) ve Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm (öl. 224/838) gibi ulemâ da imanın söz, amel ve niyet ile gerçekleştiğini ifade etmiştir.⁵⁹ Bunun gibi imanda artma ve azalma konusu da Buhârî’den önce gündemde olan bir konudur.⁶⁰ Dolayısıyla Buhârî’nin imana dair yaptığı tanımlarla seleflerinin izinden yürüdüğü görülmektedir.

2.1.1. İmanın Söz ve Fiil Olması

Buhârî, Kitâbü’l-Îmân’da imanın söz ve fiil olduğunu ifade ettikten⁶¹ sonra bu fiillerden ilk olarak duayı zikretmiştir.⁶² Ardından “İman ile ilgili Hususlar” adını verdiği bâbda imanın altmış küsur şubesi bulunduğu ve hayânın da imandan bir şube olduğu⁶³ hadisini nakletmektedir. Kastallânî bu rivayeti ağaç örneği üzerinden şu şekilde açıklamaktadır:

“Bu hadiste iman, dalları olan bir ağaca benzetilmiştir. İmanın sözlük anlamı tasdiktir. Şer’î anlamı ise kalp ile tasdik, dil ile ikrar, bedenle ameldir. Bu şekilde imanın altmış küsur şubesi olduğunu söylemek gövde ile dallar arasındaki ilişkiye göredir. İman gövde, ameller de bu gövdenin dallarıdır. Amellere iman denilmesi mecazîdir. Zira ameller imanın yansımasıdır. Bu da

⁵⁴ İbn Battâl, *Şerhu Sahîhi’l-Buhârî*, 1/120; İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, 1/135; Aynî, *Umdetü’l-kârî*, 1/483-484; Kastallânî, *İrşâdü’s-sârî*, 1/215, 217.

⁵⁵ Şehristânî, *el-Milel ve’n-nihal*, 129; Bağdâdî, *el-Fark beyne’l-fırak*, 148; Aynî, *Umdetü’l-kârî*, 1/202; İbn Battâl, *Şerhu Sahîhi’l-Buhârî*, 1/61-62.

⁵⁶ İbn Battâl, *Şerhu Sahîhi’l-Buhârî*, 1/120; İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, 1/79-81,135; Aynî, *Umdetü’l-kârî*, 1/303, 483-484; Kastallânî, *İrşâdü’s-sârî*, 1/160, 215, 217.

⁵⁷ Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed el-Mâtürîdî, *Kitâbü’t-tevhîd*, çev. Hüseyin Sudi Erdoğan (İstanbul: Hicret Yayınları, 1981), 580-591.

⁵⁸ Eş’arî, *Makâlât*, 208-212; İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, 1/110; Aynî, *Umdetü’l-kârî*, 1/428, 431; Kastallânî, *İrşâdü’s-sârî*, 1/200.

⁵⁹ Ayrıntılı bilgi için bk. Âdil b. Abdillâh, *el-Medhal*, 22-26.

⁶⁰ Sönmez Kutlu, *Selefilîğin Fikrî Arka Planı İslam Düşüncesinde İlk Gelenekçiler* (Ankara: OTTO Yayınları, 2017), 131-142.

⁶¹ Buhârî, “İman”, 1.

⁶² Buhârî, “İman”, 2; İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, 1/49; Aynî, *Umdetü’l-kârî*, 1/196.

⁶³ Buhârî, “İman”, 2 (No. 9).

*imanın artıp eksileceğine göredir. Bunu kabul etmeyenlere göre ise ameller imana dâhil değildir.*⁶⁴

Kastallânî'nin de belirttiği gibi Buhârî iman-amel münasebetini birçok alt başlıkta ele almıştır. Yemek yedirmenin;⁶⁵ selamı yaymanın⁶⁶ İslâm'dan; kişinin kendi nefsi için arzu ettiğini kardeşi için de arzu etmesinin;⁶⁷ Resûlullah'ı,⁶⁸ ensarı sevmenin;⁶⁹ kişinin, küfre dönmeyi ateşe atılmak gibi kötü görmesinin;⁷⁰ hayânın;⁷¹ Kadir gecesini ihya etmenin;⁷² cihadın;⁷³ Ramazan gecelerini nafile ibadetle geçirmenin;⁷⁴ fitnelerden kaçmanın dinden olduğuna dair başlıklar⁷⁵ ve bu başlıklar altında rivayet ettiği hadislerle Buhârî iman ve amel bütünlüğüne dikkati çekmektedir. Böylece Buhârî, imanın amel olmadan sözle gerçekleşeceğini iddia eden Mürcie'ye reddiyede bulunmakta; bu iddiaları ile onların hata yaptıklarını; Kur'ân ve sünnete muhalefet ettiklerini açıklamak istemektedir.⁷⁶

Buhârî'nin bu konuda Ehl-i sünnetin selefleri gibi düşündüğü aşikârdır.⁷⁷ Aynı zamanda onun iman-amel münasebetine dair kullandığı rivayetlere kendinden önceki musannefâtta da rastlanmaktadır.⁷⁸ Ancak Buhârî'nin bu konuda verdiği rivayet örneklerinin sayısı hayli fazladır. Zira o, bu rivayetlerde iman ve amel ilişkisini izah ederken bir taraftan da iman, İslâm ve din kavramlarının birbirleri ile olan münasebetine de yer vermektedir. Nitekim Buhârî, Ramazan orucunu tutmanın⁷⁹ ve namaz kılmanın⁸⁰ imandan olduğuna dair bâb başlığı açarken zekâtın İslâm'dan⁸¹ olduğunu başka bir bâb başlığında ifade etmiştir.

⁶⁴ Kastallânî, *İrşâdü's-sârî*, 1/133.

⁶⁵ Buhârî, "İman", 6.

⁶⁶ Buhârî, "İman", 20.

⁶⁷ Buhârî, "İman", 8.

⁶⁸ Buhârî, "İman", 7.

⁶⁹ Buhârî, "İman", 10.

⁷⁰ Buhârî, "İman", 14.

⁷¹ Buhârî, "İman", 16.

⁷² Buhârî, "İman", 25.

⁷³ Buhârî, "İman", 26.

⁷⁴ Buhârî, "İman", 27.

⁷⁵ Buhârî, "İman", 12.

⁷⁶ Aynî, *Umdetü'l-kârî*, 1/202; İbn Battâl, *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, 1/61-62.

⁷⁷ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 1/46; Aynî, *Umdetü'l-kârî*, 1/173-176; Kastallânî, *İrşâdü's-sârî*, 1/122-124.

⁷⁸ Abdürrezzâk b. Hemmâm, *el-Musannef*, 11/126-127; İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, 15/619.

⁷⁹ Buhârî, "İman", 28.

⁸⁰ Buhârî, "İman", 30.

⁸¹ Buhârî, "İman", 34.

Günümüze gelindiğinde de iman-amel münasebeti yine önem arz etmektedir. Nitekim yapılan bazı çalışmalara göre lise öğrencileri kişinin ibadetleri olmadan erdemli davranışlar sergileyerek cennete gidebileceğini düşünmektedir. Deizmin temel varsayımlarından birini de bu görüş oluşturmaktadır.⁸² Gençler üzerinde yapılan başka bir anket çalışmasında ise gençlerin yaklaşık %90'ı Allah'ın varlığına inanmakta ancak %26'sı hiç namaz kılmamaktadır. Bununla birlikte hiç namaz kılmadığını belirten gençlerin yaklaşık %80'i dinin duygu, düşünce, tutum ve davranışlarını etkilediğini dile getirmektedir.⁸³ İbadet ve itikat arasındaki bu oransal farklılıklar gençlerin, inandıkları dinin gerekliliklerini yerine getirmede sıkıntılar yaşadığını göstermektedir. Bunun nedeni olarak yetiştirme yurdunda ergenlerle yapılan bir araştırmanın sonuçları gösterilebilir. Araştırmaya göre tembellik, dinî konulardaki bilgisizlik, ibadetleri zor/yorucu bulma ve çevrenin olumsuz etkisi gibi dinamikler gençlerin ibadetleri aksatmasının sebepleri arasında zikredilmiştir.⁸⁴

İbadetleri yerine getirme noktasındaki eksikliklerin zamanla deist bir düşünceye dönüştüğünü yapılan başka çalışmalar göstermektedir. Bu araştırmaların gösterdiğine göre kişilerin ibadetlerini yapmadıklarında duydukları huzursuzluk kendilerini deist olarak adlandırmaları ile ortadan kalkmaktadır. Ayrıca yaratıcının ibadete ihtiyacı olmaması düşüncesi ile kişinin yaratıcıya karşı görev ve sorumluluktan kaçma isteği de ibadetleri terk etmenin başka bir boyutudur.⁸⁵ Bu minvalde deist olduğunu ifade eden bir gencin “İbadet etmeyen bir Müslüman sansız bence zaten deistsiniz.”⁸⁶ sözleri de dikkat çekmektedir. Dolayısıyla mükellefiyetlerinden kaçmak isteyen kimselerin sığınağı olan deizm, “dinden uzaklaşan fakat Tanrı'dan vazgeçemeyenlerin yeri ve kuralı bir şekilde Tanrı'ya bağlı kalmanın en uygun yolu”⁸⁷ olarak tanımlanmıştır.

Neticede her dönemde imandaki olgunluğun ibadetleri yerine getirmedeki olgunlukla paralel bir durum arz ettiği görülmektedir. Bu sebeple iman-amel arasındaki sıkı ilişki gözden kaçırılmamalıdır. Kişiler ibadet etmemekle birlikte kendisini Müslüman olarak tanımlayabilir. Ancak bu durum kişiyi deizme sürüklemese bile sekülerleşmenin habercisidir. “Sekülerleşme, belli bir toplumda belli bir zaman dilimi içerisinde doğaüstü alanın, yani dinin, dinî yapıların, halk inançlarının ve diğer tüm doğaüstü öğretilerin bireysel ve toplumsal düzeydeki prestijlerinin ve gündelik yaşamı

⁸² Koç, *Lise Öğrencilerinin Deizm Algısı*, 107.

⁸³ SEKAM, *Türkiye'de Gençlik*, 354.

⁸⁴ Adem Şahin, “Yetiştirme Yurdu Gençlerinde Dinî Hayat”, *Mehir Aile Dergisi* 1 (Konya, 2001), 55-70. 62-68.

⁸⁵ SEKAM, *Türkiye'de Gençlik*, 352-356; Koç, *Lise Öğrencilerinin Deizm Algısı*, 56-58; 114-116; Er, *Kendilerini 'Deist' Olarak Tanımlayan Gençlerin Deizm Algısı*, 92.

⁸⁶ Er, *Kendilerini 'Deist' Olarak Tanımlayan Gençlerin Deizm Algısı*, 91.

⁸⁷ Er, *Kendilerini 'Deist' Olarak Tanımlayan Gençlerin Deizm Algısı*, 107; Zavalı - Şahin, “Ateist ve Deistlerin Din Algısı”, 598.

şekillendirme güçlerinin azalmasıdır.”⁸⁸ Bu açıdan bakıldığında “Bir Müslüman kendi geçmişine kıyasla İslam’ın ondan istediklerini daha az yerine getiriyorsa, İslam onun gündelik yaşamına daha az dokunuyorsa kişi halen inançlı olsa ve ibadetlerini yerine getiriyor olsa bile kendi geçmişine kıyasla daha seküler bir yaşamı deneyimlemektedir.”⁸⁹ İslam dininin toplumun ve bireylerin günlük yaşamını şekillendirmesinde etkisinin azaldığı görülmektedir. Bu açıdan din görevlileri ve din eğitimi veren kişilerin seleflerinin kullandığı din dilinden ayrılması dikkat çekmektedir. Zira Buhârî iman için amelin ne kadar gerekli olduğunu vurgulu bir şekilde ifade ediyor olsa da günümüz din dilinde daha rasyonel ve seküler bir dilin hâkim olduğu görülmektedir. Abdullah Özbolat’ın Diyanet hutbelerindeki dönüşümü değerlendirdiği çalışması bu duruma bir örnektir. Araştırmaya göre 1994 yılında Diyanet İşleri Başkanlığı alevi problemlerin çözümü için İslam ve Allah’ın emirlerinin takip edilmesi gerektiğini belirtirken, 2007 yılına gelindiğinde İslam’ın ve Allah’ın emirlerine vurgu yapmaktansa *karşılıklı sevgi ve anlayışı* ifade eden cümleleri tercih etmiştir.⁹⁰ Dolayısıyla din görevlileri ve din eğitimi veren kişilerin iman ve ibadetleri izah ederken ayet ve hadislerle yer vermesi günümüze kadar tevarüs eden selef yöntemi olarak sürdürülmelidir.

2.1.2. İmanın Artması ve Azalması

el-Câmiu’s-Sahîh’te Buhârî, imanda artma ve azalma konusuna “İman hem söz hem de fiildir, artar ve eksilir.”⁹¹ diyerek başlar. Ardından “İmanlarına iman katsınlar diye...”,⁹² “İman edenlerin imanı artsın diye...”,⁹³ ve diğer ayetleri⁹⁴ iman artmasına delil olarak kullanır. İmanın azalmasına ise Buhârî, “İmanın Artması ve Eksilmesi”⁹⁵ ismini verdiği bâbda “Bugün size dininizi tamamladım.”⁹⁶ ayeti ile delil sunmaktadır. Şârihler, *tamam olan* bir şeyin eksileceğinden hareketle, bu ayetteki dinin tamam olmasının dinin azalması anlamına geleceğini ifade etmiştir.⁹⁷ Bu ayetleri Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm da (öl. 224/838) *Kitâbü’l-Îmân* adlı eserinde iman artması ve azalmasına delil olarak

⁸⁸ Volkan Ertit, *Sekülerleşme Teorisi* (Ankara: Liberte, 2019), 47.

⁸⁹ Ertit, *Sekülerleşme Teorisi*, 47.

⁹⁰ Abdullah Özbolat, “Hutbelerde Söylem Değişimi- Diyanet Hutbeleri Örneği”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 7/29 (2014), 676. Bu konudaki diğer örnekler için bk. Ertit, *Sekülerleşme Teorisi*, 302-303.

⁹¹ Buhârî, “İman”, 1.

⁹² el-Fetih 48/4.

⁹³ el-Müddessir 74/31.

⁹⁴ el-Kehf 18/13; Meryem 19/76; Muhammed 47/76; et-Tevbe 9/124; Âl-i İmrân 3/173.

⁹⁵ Buhârî, “İman”, 33.

⁹⁶ el-Mâide 5/3.

⁹⁷ Aynî, *Umdetü’l-kârî*, 1/399.

kullanmıştır.⁹⁸ Buhârî ayrıca bu konuda sahâbe ve tâbiûn sözlerini de delil olarak kullanmaktadır. Sahâbeden Abdullah b. Mes'ûd'un (öl. 32/652-53) "Yakîn, imanın tamamıdır."⁹⁹ ve Muâz b. Cebel'in (öl. 17/638) "Otur da bir saat iman edelim."¹⁰⁰ ifadelerini nakleden Buhârî, tâbiûndan da Ömer b. Abdulazîz'in (öl. 101/720) "İmanın farzları, inanç esasları, yasakları ve sünnetleri vardır. Kim bunları tamamlarsa imanını tamamlamış olur. Bunları tamamlamayan kişi imanını da tamamlamamış olur."¹⁰¹ sözüne yer vermektedir. Sahâbe ve tâbiûnun imanının artması ve azalmasına dair bu ve benzeri sözlerini İbn Ebû Şeybe'nin (öl. 235/849) *Musannef*'inde de görmekteyiz.¹⁰² Dolayısıyla Buhârî seleflerinin bu konudaki görüşlerinin taşıyıcısı olmuştur.

Amellerin işlenmemesi; eksik yapılması yahut büyük günah (kebâir) işlenmesi durumunda kişinin imanına ne olacağı da bu konunun alt başlıklarındandır. Buhârî'ye göre günahlar, imanı azaltarak kişinin ebediyen cehennemde kalmasını gerektirecek küfre düşürmemektedir. O bu kanaatini "Kocanın İyiliklerine Karşı Küfrân ve Küfrün Derecelerinin Bulunması"¹⁰³ adını verdiği bâb ve bu bâb başlığı altındaki rivayetle açıklamaktadır. Rivayete göre Hz. Peygamber, kendisine cehennemin gösterildiğini ve cehennemdekilerden çoğunun küfürleri sebebi ile kadınlardan oluştuğunu buyurmaktadır. Sahâbe bu kadınların Allah'a karşı küfür içerisinde oldukları için mi cehennemde kaldıklarını sorar. Hz. Peygamber kadınların kocalarının iyiliklerine karşılık nankörlük etmeleri sebebi ile bu durumda olduklarını izah eder.¹⁰⁴ Burada sahâbe küfrü, Allah'ı inkâr etmek olarak anlarken Hz. Peygamber buradaki küfrün nankörlük etmek anlamına geldiğini açıklamıştır. Buhârî bu başlık ile küfrün dereceleri olduğunu ifade ettiği gibi nifakın da dereceleri bulunduğunu "Münafığın Alametleri"¹⁰⁵ adını verdiği bâb başlığında izah etmektedir. O, küfür ve nifak gibi günahların da birbirinden farklı olduğunu "Zulümden Zulüme Fark Vardır"¹⁰⁶ adlı bâb ile izah etmektedir.¹⁰⁷ Neticede Buhârî "Allah kendisine ortak koşulmasını asla bağışlamaz; bundan başkasını dilediği kimse hakkında bağışlar."¹⁰⁸ ayetini de delil kullanarak "Şirk dışındaki

⁹⁸ Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm, "Kitâbü'n fi'l-îmâni ve meâlimihî ve sünenihî ve'stikmâlihî ve derecâtihî", *el-Medhal ile'l-câmû fi kütübî'l-îmâni ve'r-reddi ale'l-Mürce*, nşr. Ebû Abdillâh Âdil b. Abdillâh Alu Hamdân (Cidde: Dâru'l-Evrâki's-Sekafiyye, 1438/2017), 2/48.

⁹⁹ Buhârî, "İman", 1.

¹⁰⁰ Buhârî, "İman", 1.

¹⁰¹ Buhârî, "İman", 1.

¹⁰² İbn Ebû Şeybe, *Musannef*, 15/580.

¹⁰³ Buhârî, "İman", 21.

¹⁰⁴ Buhârî, "İman", 21 (No. 29).

¹⁰⁵ Buhârî, "İman", 24.

¹⁰⁶ Buhârî, "İman", 23.

¹⁰⁷ İbn Battâl, *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, 1/89-90; Aynî, *Umdetü'l-kârî*, 1/336.

¹⁰⁸ en-Nisâ 4/48.

günahları işleyenler tekfir edilmezler.”¹⁰⁹ diyerek büyük günahlar konusundaki düşüncesini ifade etmektedir. Şirk dışındaki günahları işleyenlerin tekfir edilmesini reddetmek Ehl-i sünnetin görüşüdür.¹¹⁰ Dolayısıyla Buhârî bu konuda da seleflerinin yöntemini takip etmektedir. Ayrıca Buhârî'nin büyük günahları küfür, nifak ve zulüm şeklindeki tasnifinin Ebû Ubeyd'in tasnifine benzerlik göstermesi de ayrıca dikkat çekmektedir.¹¹¹ Diğer taraftan bu ve diğer başlıklar ile¹¹² Buhârî kalbinde iman olduğu sürece günahları sebebi ile kişinin cehenneme girmeyeceğini savunan Mürcie'ye reddiyede bulunmaktadır.

Dindarlık üzerine yapılan araştırmalardaki sorulan sorular ve bu sorulara verilen cevaplardan anlaşıldığı kadarı ile günümüzde büyük günah meselesi bir iman problemi olarak görülmemektedir. Bu sebeple nasıl ki Buhârî kendi döneminde pek tartışılmadığı için olsa gerek imanda istisna meselesini¹¹³ Kitâbü'l-Îmân'a dâhil etmedi ise din görevlilerinin büyük günah meselesi yerine iman problemi olarak görülen diğer konulara değinmeleri daha makul görünmektedir. Bu konulardan başlıcası kötülük probleminin tezahürü olarak kader meselesidir. Dolayısıyla Kitâbü'l-Kader başlıklarının Kitâbü'l-Îmân içerisine mecedilmesi günümüzdeki iman problemlerine cevap olması açısından önem arz etmektedir. Diğer taraftan İslam'da kadın meselesi de bu konudaki bir diğer problem olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu sebeple kadının değerini muhteva eden hadislere de iman konulu hadis çalışmalarında yer verilmelidir.

2.2. İman-İslâm-Din Kavramları

Ehl-i hadîs genel olarak iman ve İslâm'ın ayrı şeyler olduğunu savunmaktadır.¹¹⁴ Selefin önde gelen âlimlerinden Zührî, “*De ki: Siz (hâlâ) iman etmediniz; ancak İslâm olduk deyin. İman henüz kalplerinize girmiş değildir.*”¹¹⁵ ayeti hakkında şöyle der: “Biz (bu ayetle) İslâm'ın kelime-i şehâdet (getirmek) olduğu, imanın da bununla amel etmek olduğu

¹⁰⁹ Buhârî, “İman”, 22.

¹¹⁰ Ebû İsmâ Muhammed b. İsmâ b. Sevre (Yezîd) et-Tirmizî, *Câmiu't-Tirmizî* (b.y.: el-Evgâfu's-Suudiyye, 1421/2000), “İman”, 15 (No. 2638).

¹¹¹ Ebû Ubeyd, “el-Îmân”, 2/64-74.

¹¹² Buhârî, “İman”, 15; Buhârî, “İman”, 33 (No. 44).

¹¹³ Oysa hadis musanniflerinden Ma'mer b. Râşid (öl. 153/770), *Kitâbü'l-Câmi'i*'nde ve İbn Ebû Şeybe (öl. 235/849) *Musannef*'inde imanda istisna konusuna hususiyetle yer vermiştir. Abdürrezzâk b. Hemmâm, *el-Musannef*, 11/127-129 (No: 20106, 20108, 20109, 20114); İbn Ebû Şeybe, *Musannef*, 15/586-587 (No: 30968, 30970, 30971).

¹¹⁴ Ayrıntılı bilgi için bk. Sema Korucu Güven, *Siyasî ve İtikadî Tartışmaların Kütüb-i Sitte'deki Yansımaları* (Sivas: Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2023), 129-134.

¹¹⁵ el-Hucurât 49/14.

anlamına geldiğine inanırdık.”¹¹⁶ Dolayısıyla bir kimsenin imanını ikrar etmesi, günah işlemesi durumunda o kişiye dünyadaki cezasının uygulanabilmesi için gereklidir.

el-Câmiu's-Sahîh'te ise Buhârî, imanın şubelerine örnek olarak rivayet ettiği hadislerde¹¹⁷ *İslâm*,¹¹⁸ *iman*¹¹⁹ ya da *din*¹²⁰ kelimesini ihtiva eden metinleri kullanmıştır. Bu tercihi ile Buhârî iman, İslâm ve din kavramlarının birbirinin yerine kullanılabileceğini göstermektedir. Nitekim o, “Duanız İmanınızdır”¹²¹ bâbının altında “*İslâm beş şey üzerine bina edilmiştir.*”¹²² hadisini rivayet ederek *imanla* ilgili bir başlıkta *İslâm* kelimesini ihtiva eden bir hadis metnini rivayet etmek suretiyle her iki kavramı birbirinin yerine kullanmış olmaktadır.

Buhârî, Cibrîl hadisine gönderme yaparak iman ve İslâm kavramlarının birbirinin yerine kullanılabilmesini daha açık bir şekilde izah eder. Malum olduğu üzere iman ve İslâm'ı birbirinden ayıran selef âlimleri de Cibrîl hadisini delil olarak kullanmaktadır.¹²³ Ancak Buhârî seleflerinin aksine bu hadisle iman ve İslâm'ın aynı manayı muhtevi olması cihetiyle istidlalde bulunmaktadır. Nitekim o, “Cebrail'in Hz. Peygamber'e İman, İslâm, İhsan ve Kıyametin Bilgisi Hakkında Soru Sorması ve Hz. Peygamber'in Bunları Ona Açıklaması”¹²⁴ bâbından hemen sonra “Cibrîl, size dininizi öğretmek için geldi.” buyruğu ile Hz. Peygamber'in Cebrail'in sorduğu tüm konuları din olarak kabul ettiğini ifade etmektedir. Konuyu daha da açan Buhârî Cebrail'in Hz. Peygamber'e iman ne olduğu sorusuna verdiği cevapla¹²⁵ Abdulkays heyetinin İslâm'ın ne olduğu sorusuna

¹¹⁶ Ebû Dâvûd Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî, *Sünenü Ebî Dâvûd*, nşr. Vüzerâtü'ş-Şuûni'l-İslâmiyye (Riyâd: Dâru's-Selâm, 1420/1999), “Sünne”, 15 (No. 4684).

¹¹⁷ Buhârî, “İman”, 3.

¹¹⁸ Buhârî, “İman”, 4; 5; 6.

¹¹⁹ Buhârî, “İman”, 7; 8.

¹²⁰ Buhârî, “İman”, 12; 32.

¹²¹ Buhârî, “İman”, 2.

¹²² Buhârî, “İman”, 2 (No. 8). Aynî, *Umdetü'l-kârî*, 1/196.

¹²³ İbn Ebû Şeybe, *Musannef*, 15/573-578. (No: 30945-30952); Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd Mâce el-Kazvîni, *Sünenü İbn Mâce*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî (b.y.: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabî, ts.), “Mukaddime”, 9 (No. 63-64); Ebû Dâvûd, “Sünne”, 15 (No. 4684); Tirmizî, “İman”, 11 (No. 2625-2626); Ebû Abdirrahmân Ahmed b. Şuayb b. Alî en-Nesâî, *Sünenü'n-Nesâî*, thk. Râid b. Sabrî (Riyâd: Dâru'l-Hadâra li'n-neşri ve't-tevzî, 1436/2015), “İman”, 4 (No. 4989); “İman”, 5-6 (No. 4990-4991).

¹²⁴ Buhârî, “İman”, 37.

¹²⁵ “Bir gün Hz. Peygamber'e bir adam gelerek: ‘İman nedir?’ diye sordu. Hz. Peygamber: ‘Allah'a, meleklerine, ona kavuşmaya, peygamberlerine ve yeniden dirilmeye inanmandır.’ karşılığını verdi. Adam: ‘İslâm nedir?’ diye sorunca Hz. Peygamber: ‘Allah'a ibadet etmen ve ona hiçbir şeyi ortak koşmaman, namaz kılman, farz olan zekâtı vermen ve Ramazan orucunu tutmandır.’ buyurdu.” Buhârî, “İman”, 37 (No. 50).

verdiği cevabın¹²⁶ aynılığından hareketle iman ve İslâm'ın aynı şey olduğunu izah etmektedir.

Buhârî'nin bu konudaki ısrarı bir kimsenin herhangi bir sebeple kendini Müslüman olarak adlandırabileceği ancak bunun o kişiye ahirette bir kazanç sağlamayacağı bilincini oluşturmak içindir. Nitekim o, “Gerçek Anlamda Müslüman Olmamak”¹²⁷ bâbında “*Bedeviler: ‘İman ettik.’ dediler. De ki: ‘Siz iman etmediniz, ancak teslim olduk.’ deyiniz.*”¹²⁸ ayetini zikrederek ölüm korkusu sebebiyle Müslüman olduğunu söyleyen kimseye bu beyanının ahirette kendisine faydası olmayacağına işaret etmektedir. Böylece Buhârî, İslâm'a girmenin imanla birlikte gerçekleştiğini ve dinin hakikî manada bu şekilde tezahür ettiğini izah etmektedir.¹²⁹

Günümüzde İslâm, iman ve din kavramları kişinin dini kimliğini ifade etmesi açısından önemlidir. En sade tanımı ile kimlik, kişinin ya da toplumun kendini bir şeyle özdeşleştirmesi ve ayırt edici özelliklerini ortaya çıkarmasıdır. Din de kimliğin oluşmasındaki etkenlerden biridir.¹³⁰ Zira din, inananlar için kutsal değerler ve idealler vaz' etmekte, bir ahlâk oluşturmaktadır. Dolayısıyla din, kişiler ve toplumların davranışlarını kutsal amaçlar doğrultusunda şekillendirmektedir.¹³¹ Örneğin kişi nasıl giyineceği, ne yiyeceği ve kiminle arkadaşlık edeceğine dinî kimliği ile karar vermektedir.

Bir araştırma şirketinin anket sonuçlarına dayanarak kişinin kendisini *dindar* yahut *mü'min* olarak tanımlaması arasında fark olduğu daha önce ifade edilmişti. Bu durum kişinin dinî sorumlulukları yerine getirme noktasında kendini Müslüman olarak adlandırması ile dindar olarak değerlendirmesi açısından fark gördüğünü ortaya koymaktadır. Yalnızca kelime-i şehâdet getirerek ve birkaç ibadetini düzensiz yaparak kişi kendini Müslüman olarak görmektedir. Ancak dindarlık özellikle ibadetleri yerine getirmedeki istikrarla değerlendirilmektedir. Oysa kişi kendisinin Müslüman olduğunu söylemekle de sorumluluk sahibi olması gerektiğini bilmelidir. Ayrıca dinî kimliğin inşa süreci kişinin mükellef olma yaşı ile değil, doğumla başlamaktadır. Bu açıdan dinî kimlik doğumdan ölüme kadar şekillenen bir süreçtir. Kişi kendisini ister mü'min, ister

¹²⁶ “Hz. Peygamber Abdulkays heyetine Allah'a iman etmeyi emretti ve: ‘Yalnızca Allah'a iman nedir bilir misiniz?’ diye sordu. Onlar: ‘Allah ve Resûlü daha iyi bilir.’ dediler. Hz. Peygamber şöyle buyurdu: ‘Allah'tan başka ilah olmadığına ve Muhammed'in Allah'ın elçisi olduğuna şahitlik etmek, namaz kılmak, zekât vermek, Ramazan orucunu tutmak ve ganimetin beşte birini vermektir.’” Buhârî, “İman”, 40 (No. 53).

¹²⁷ Buhârî, “İman”, 19.

¹²⁸ el-Hucurât 49/14.

¹²⁹ Kirmânî, *Kevâkibü'd-derârî*, 1/171; Aynî, *Umdetü'l-kârî*, 1/399; Kastallânî, *İrşâdü's-sârî*, 1/160.

¹³⁰ Hüseyin Peker, *Din Psikolojisi* (İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2003), 142-143.

¹³¹ Ünver Günay, *Din Sosyolojisi* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2006), 418-421.

Müslüman yahut dindar olarak tanımlasın her bir tanımın kendisi için ahlaki ve teklîfi hükümler açısından bağlayıcı olduğunun farkında olmalıdır. Dolayısıyla iman ve İslâm, dinî kimliği inşa etmesi bakımından -Buhârî'nin de ısrarla üzerinde durduğu gibi- aynı şeylerdir.

Sonuç

Hadis metinlerinin dinamikliğini ortaya koymayı hedefleyen bu çalışmada hicrî üçüncü asır hadis musannefâtından Buhârî'nin *el-Câmiu's-Sahîh* adlı eserinin Kitâbü'l-Îmân bölümü ele alınmıştır. Kitâbü'l-Îmân bilhassa Mürcie'nin iman konusundaki görüşlerine reddiye niteliğindeki tasnifi ile dikkati çekmektedir. Günümüzde ise çeşitli medya kuruluşları, araştırma şirketlerinin anketleri ve akademik çalışmalarda deist düşüncelerin çeşitli imani problemlere sebebiyet verdiği görülmektedir. Bu çalışma da Kitâbü'l-Îmân'ın günümüz iman meseleleri için cevaplar oluşturup oluşturmayacağını problem edinmektedir. Bu vesile ile öncelikle hicrî üçüncü asra kadar ircâ düşüncesinin yayılışı ile günümüzdeki deist düşüncenin yayılış nedenleri karşılaştırılmıştır. Buna göre Hâricîlerin tekfirci tutumlarına karşı daha mutedil bir din anlayışına sığınmak isteyenler Mürcie'yi tercih ederken günümüz Müslümanlarının baskıcı tutumlarından kaçmak isteyenler de deizme sarılmaktadır. Bid'at fikirlere sahip bir fırka olarak görülen Mürcie'nin devlet tarafından desteklenmesi başta ulemâ olmak üzere halk tarafından tepki ile karşılanırken günümüzde devletin dindar nesil yetiştirme ve din eğitimi veren kurum sayılarını artırma politikası ile kimi dinî önderleri öne çıkarması da toplumun önemli bir kesimi tarafından olumsuz karşılık görmüş ve kurumsal dine karşı bir çıkış olarak bazılarını deizme yöneltmiştir. Mürcie'nin ameli iman tanımından çıkarması ibadetlerini aksatan Müslümanların artmasına sebep olurken deist olan kişilerdeki mükellefiyetten kaçma davranışı da her iki akımın yayılma sebepleri arasındaki benzerliklerdendir. Bu benzerlikler dolayısıyla Kitâbü'l-Îmân'daki hadis tasniflerinin günümüz din görevlileri ve din eğitimi veren kişiler tarafından kendi alanlarında kullanabilecekleri sonucuna ulaşılmıştır. Ayrıca Buhârî'nin iman konusuna yaklaşımının günümüz iman problemlerine büyük oranda cevap teşkil ettiği görülmüştür.

Buhârî'nin iman konusunu temelde iman-amel münasebeti, imanda artma ve azalma ile iman, İslâm ve din kavramları arasındaki ilişki üzerine inşa ettiği görülmüştür. Onun bu tasnifini gerçekleştirirken seleflerinden etkilendiği tespit edilmiştir. Buhârî de selefleri gibi Kitâbü'l-Îmân'da Mürcie'nin iman ettikten sonra ister büyük günah işlesin isterse amellerini yerine getirsin kişilerin imanlarında eşit olduğu düşüncesine karşı çıkan hadisler rivayet etmektedir. Onlar bu minvalde imanın şubeleri bulunduğu dair nakillerde bulunurken bu şubeleri amel cinsinden değerlendirmektedir. Ayrıca bu şubelerin her biri imanı kemale erdirmekte dolayısıyla iman artmakta yahut azalmaktadır. Günümüzde ise kendini deist olarak adlandıran kişilerin iman-amel noktasında sıkıntı yaşadığı görülmektedir. Bu kimseler ibadetler

olmadan da ahlaklı olunabileceği ve dolayısıyla ibadetler yapılmadığında duyulan huzursuzluğun ortadan kalktığını ifade etmektedir. Onlar ayrıca bu savlarını yaratıcının ibadete ihtiyaç duymaması düşüncesi ile desteklemektedir. Neticede deist olan kimseler evvela yaratıcıya karşı görev ve sorumluluktan kaçma güdüsüyle ibadetlerini terk etmektedir. Dolayısıyla Buhârî ve seleflerinin savunduğu amellerin azalması ile imanın da azaldığı tezi haklı çıkmaktadır. Bu sebeple Kitâbü'l-Îmân'daki iman-amel ilişkisine dair rivayetler içerdikleri mana ve mesaj açısından hâlâ güncelliğini korumaktadır.

Buhârî'nin iman konusunda seleflerinin genelinden ayrı düştüğü konu ise iman, İslâm ve din kavramlarının aynı manaya gelmesidir. Ehl-i sünnet ulemâsı genel olarak iman ve İslâm'ı ayrı kavramlar olarak nitelendirir. Zira kişinin Müslüman olduğunu ikrar etmesi o kimseye dünyevî hükümlerin uygulanabilmesi için gereklidir. Ancak Buhârî'nin kişinin dünya ve ahiretini kurtarmak gayesi ile bu konuda ısrarcı olduğu söylenebilir. Çünkü selefin ayrımı bazı kimselerin Müslüman olduğunu söylemeyi yeterli görmesine neden olabilmekte, bu durum da o kimseyi imanı kemale erdirmek idealinden uzaklaştırabilmektedir. Dolayısıyla Buhârî'ye göre kişi Müslüman, mümin yahut dindar olarak amellerini yerine getirmeli ve bu konuda tekâmülü hedeflemelidir. Günümüz Müslümanlarının da kendini özdeşleştirdiği dinî kimlik açısından *dindar olmakla inançlı olmak* arasında fark görmesi, bu konunun hâlâ mühim bir mesele olduğunu göstermesi yönüyle önemlidir. Kelime-i şehâdet getirip ibadetlerden kolayına geleni yerine getirmesi kişinin kendisini Müslüman olarak görmesi için kâfi görülmektedir. Dindar olmak ise ibadet ve ahlaki sorumluluklarında titiz davranmak olarak değerlendirilmektedir. İşte dindar olmak ve Müslüman olmak arasındaki bu ayrım kişinin amelî zaafı göstermesine neden olmaktadır. Bir Tanrı'dan ve kurumsal dinden bağımsız bireysel ahlak anlayışı da bugünün modern toplumunda yer edinmektedir. Bu bakımdan dinî kimliğin insanın doğumu ile kulağına ezan okunmasından cenazesi defnedilene kadar bir inşa süreci olduğu dikkate alınmalıdır. Böylece Müslüman, dindar ve inançlı kavramlarını birbirinden ayırmanın zamanımız açısından da problem doğurduğu görülmektedir. Neticede bu kavramların her biri kişiye aynı sorumlulukları yüklemektedir. Dolayısıyla bu kavramların aynı manayı haiz olduğu açığa çıkmaktadır.

Her nesilde imana dair benzer problemler tezahür edebilir. Bu problemlerin çözümü birbirine benzeyebileceği gibi daha başka çözümlere de ihtiyaç olabilir. Toplumun din anlayışına dair problemlerin tespiti ve çözüm önerileri için öncelikle düzenli aralıklarla saha araştırmaları yapılarak veriler elde edilmelidir. Bu çalışmalar özellikle Diyanet İşleri Başkanlığı'nın ve ilahiyat fakültelerindeki din sosyolojisi ve din psikolojisi bölümlerinin iş birliği ile gerçekleştirilmelidir. Elde edilen veriler disiplinler arası çalışmalarla değerlendirmeye alınmalı ve her anabilim dalı çözümlerini sunmalıdır. Böylece hadis bilim dalı da konulu hadis çalışmaları ile hadis metinlerinin

dinamikliğini ortaya koymuş olacaktır. Diğer taraftan bu çalışmaların Diyanet İşleri Başkanlığı ihtiyaç odaklı Kur'ân kursları, ilahiyat fakülteleri ve Millî Eğitim Bakanlığındaki din dersi müfredatlarında karşılığının olması gerekmektedir. Bunun için de düzenli aralıklarla yapılan çalışmalar yine bahsi geçen kurumlarca mutad bir şekilde gerçekleştirilecek çalıştaylarda ele alınmalıdır. Bu çalıştayların neticesinde gerekirse ihtiyaç odaklı Kur'ân kursları, ilahiyat fakülteleri ve ortaöğretim ile lise din dersi müfredatları güncellenmelidir.

İman yahut dinî hüviyet arz eden başka bir problemi ele alırken kullanılan din dili de diğer bir mesele olarak karşımıza çıkmaktadır. Din görevlileri ve din eğitimi veren kişiler tarafından ele alınan meseleler daha anlaşılır bir Türkçe ile ifade edilirken ayet ve hadislerin kullanımından vazgeçilmemelidir.

Kaynakça

- A'zamî, Muhammed Mustafa. *İlk Devir Hadis Edebiyatı*. çev. Hulusi Yavuz. İstanbul: İz Yayıncılık, 1993.
- Abdürrezzâk b. Hemmâm. *el-Musannef*. thk. Habiburrahman el-A'zamî. 12 Cilt. Beyrût: el-Mektebü'l-İslâmî, 1403/1983.
- Akyüz, İsmail. "Sosyopolitik Faktörlerin Kuşak Farklılaşmasına Etkisi: İmam Hatip Kuşakları Örneği". *Marifetname* 8/2 (Aralık 2021), 563-589. <https://doi.org/10.47425/marifetname.vi.1015655>
- Alu Hamdân, Ebû Abdillâh Âdil b. Abdillâh. *el-Medhal ile'l-câmû fi kütübi'l-îmâi ve'r-reddi ale'l-Mürchie*. 2 Cilt. Cidde: Dâru'l-Evrâki's-Sekafiyye, 1438/2017.
- Aynî, Ebû Muhammed Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed. *Umdetü'l-kârî fi şerhi Sahîhi'l-Buhârî*. thk. Mahmûd Muhammed Ömer. 25 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye 1421/2001.
- Ayten, Ali – Vural, M. Enes. *Ah Bu Gençler – Günümüz Gençliğinde Dinî Kimliğin Görünümleri*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2023.
- Bağcı, H. Musa. "el-Buhârî'nin Kader Konusunda Mu'tezile ile Münakaşaları". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 46/1 (Nisan 2005), 21-42. https://doi.org/10.1501/İlhak_0000000363
- Bağdadî, Ebû Mansûr Abdülkâhir b. Tâhir. *el-Fark beyne'l-fırak*. çev. Ethem Ruhi Fığlalı. Ankara: TDV Yayınları, 2017.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl. *Sahîhu'l-Buhârî*. Dimaşk: Dâru İbn Kesîr, 1423/2002.
- Cevizci, Ahmet. *Felsefe Sözlüğü*. Ankara: Ekin Yayınları, 1997.
- Cûzcânî, Ebû İshâk İbrâhîm b. Ya'kûb. *Ahvâlû'r-ricâl*. nşr. Subhî el-Bedrî es-Sâmerrâî. Beyrût: Müessesetü'r-risâle, ts.
- Çakan, İsmail Lütfi. "Hadis Edebiyatında İmanla İlgili Bölümlerin Muhteva Değerlendirmesi". *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5-6 (1987), 255-275.
- Çakın, Kâmil. "Buhârî'nin Mürchie ile İman Konusunda Tartışması". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 32 (1992), 183-198. https://doi.org/10.1501/İlhak_0000000767
- Çakın, Kamil. "Buhârî'nin Otoritesini Kazanma Süreci". *İslâmî Araştırmalar* 10/2 (1997), 100-109.
- Dailymotion. "Cumhurbaşkanı Erdoğan: "Kendine ait kültür ve sanat üretimi, birikimi olmayan toplumlar, güçlü...". Erişim 2 Eylül 2023. <https://www.dailymotion.com/video/x7p2w03>;
- Dikbaş, Tuğba. *Öğretmenler ve Ebeveynler Gözüyle Ergenlerde Deizm Yönelimi: İnanç Gelişimi Üzerine Bir İnceleme*. İstanbul: İbn Haldun Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021.

- Dorman, Emre. *Deizm ve Eleştirisi: Tarihsel ve Teolojik Bir Yaklaşım*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2009.
- Düzgün, Şaban Ali. “Deizm: Öncü İsimler ve Temel Doktrin”, *Misbah* 10/18 (2022), 23-32.
- Ebû Dâvûd, Süleymân b. el-Eş‘as b. İshâk es-Sicistânî. *Sünenü Ebî Dâvûd*. nşr. Vüzerâtü’ş-Şuûni’l-İslâmiyye. Riyâd: Dâru’s-Selâm, 1420/1999.
- Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm. “el-Îmânü ve meâlimihî ve sünenihî ve’stikmâlihî ve derecâtihî”. *el-Medhal ile’l-câmî fi kütübî’l-îmâi ve’r-reddi ale’l-Mürcie*. nşr. Ebû Abdillâh Âdil b. Abdillâh Alu Hamdân. 2 Cilt. Cidde: Dâru’l-Evrâki’s-Sekafiyye, 1438/2017.
- Er, Nurhibe Büşra. *18-29 Yaş Grubunda Kendilerini ‘Deist’ Olarak Tanımlayan Gençlerin Deizm Algısı*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022.
- Ermiş, Ali. *Ergenlerin Deizm Algısına Dair Sosyolojik Bir Araştırma (Çankaya Örneği)*. Ankara: Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Ertit, Volkan. *Sekülerleşme Teorisi*. Ankara: Liberte, 2019.
- Eruçar, Tuğba. *Hadisçilerin İman Anlayışı*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020.
- Eş‘arî, Ebû’l-Hasen Alî b. İsmâîl. *Makâlâtü’l-İslâmiyyîn ve İhtilâfü’l-Musallîn*. çev. Ömer Aydın - Mehmet Dalkılıç. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2019.
- Euronews. “Konda Toplumsal Değişim Raporuna Göre Türkiye’de İnançsızlık Yükselişte”. Erişim 28 Ağustos 2023. <https://tr.euronews.com/2019/01/03/konda-nin-toplumsal-degisim-raporuna-gore-turkiye-de-inancsizlik-yukseliste>
- Euronews. “Türkiye’de Deizm Neden Artıyor, Dindarlık Neden Azalıyor?”. Erişim 13 Eylül 2023. <https://tr.euronews.com/2019/03/19/turkiye-de-deizm-neden-yukseliste-ateizm-deizm-agnostizm-panteizm-ne-demek>
- Fığlalı, Ethem Ruhi. “Hâricîler”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 16/169-175. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Görmez, Mehmet. *Sünnet ve Hadisin Anlaşılması ve Yorumlanmasında Metodoloji Sorunu*. Ankara: TDV Yayınları, 1997.
- Gül, Recep Emin. *Ateizm ve Hadis*. Konya: Palet Yayınları, 2022.
- Günay, Ünver. *Din Sosyolojisi*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2006.
- Gündoğar, Hamdi - Yürgüç, Muhammet Sait. “Deizm Bağlamında Ortaöğretim Okullarında İnanç Algısı -Adıyaman Örneği-”. *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/11 (Aralık/December 2019), 643-670. <https://doi.org/10.29228/k7auifd.23>

- Güven, Sema Korucu. *Siyasî ve İtikadî Tartışmaların Kütüb-i Sitte'deki Yansımaları*. Sivas: Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2023.
- Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit. *el-Câmî li ahlâki'r-râvî ve âdâbü's-sâmî*. thk. Mahmûd Tahrân. Riyâd: Mektebetü'l-Meârif, 1403/1983.
- Hatîb, Muhammed Acâc. *es-Sünnetü kable't-tedvîn*. Kâhire: Mektebetu Vehbe, 1408/1988.
- Hürriyet. "Dindar gençlik yetiştireceğiz". Erişim 2 Eylül 2023. <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/dindar-genclik-yetistirecegiz-19825231>
- İbn Battâl, Ebü'l-Hasen Alî b. Halef b. Abdilmelik el-Kurtubî. *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*. thk. Yâsir b. İbrâhîm. 11 Cilt. Riyâd: Mektebetü'r-Rüşd, ts.
- İbn Ebû Şeybe, Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed. *el-Musannef*. thk. Muhammed Avvâme. 26 Cilt. Cidde: Dâru'l-Kible li's-Sekâfeti'l-İslâmiyye, 2006.
- İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî. *Fethu'l-bârî bi-şerhi Sahîhi'l-Buhârî*. thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî vd. 13 Cilt. Kâhire: Matbaatü's-Selefiyye, ts.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd Mâce el-Kazvînî. *Sünenü İbn Mâce*. thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. 2 Cilt. b.y.: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabî, ts.
- Kandemir, Sibel. *Lise Öğrencilerinde Ateizm ve Deizm Eğilimi Üzerine Bir Araştırma (Konya Örneği)*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022.
- Karateke, Tuncay. "2012 Sonrası MEB İstatistiklerinde İmam Hatip Ortaokulları/Liseleri Üzerine Bir Değerlendirme". *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 10/4 (2021), 3868-3883. <https://doi.org/10.15869/itobiad.915541>
- Kastallânî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr. *İrşâdü's-sârî*. thk. Muhammed Abdülazîz el-Hâlidî. 15 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1416/1996.
- Kirmânî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Yûsuf b. Alî. *el-Kevâkibü'd-derârî fi şerhi Sahîhi'l-Buhârî*. 25 cilt. Beyrût: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1401/1981.
- Koç, Gülten. *Lise Öğrencilerinin Deizm Algısına Dair Sosyolojik Bir Araştırma (Başakşehir Örneği)*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans, 2021.
- Koçyiğit, Talât. *Hadis Tarihi*. Ankara: TDV Yayınları, 2009.
- Kutlu, Sönmez. *Selefilik'in Fikrî Arka Planı İslam Düşüncesinde İlk Gelenekçiler*. Ankara: OTTO Yayınları, 2017.
- Kutlu, Sönmez. *Türklerin İslâmlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*. Ankara: TDV Yayınları, 2018.
- Kümbetoğlu, Belkıs. *Sosyolojide ve Antropolojide Niteliksel Yöntem ve Araştırma*. İstanbul: Bağlam Yayıncılık, 2017.

- Madelung, Von Wilfred. "Horasan ve Maverâünehir'de İlk Mürcie ve Hanefiliğin Yayılışı". çev. Sönmez Kutlu. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13 (1992), 239 – 247.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed. *Kitâbü't-tevhîd*. çev. Hüseyin Sudi Erdoğan. İstanbul: Hicret Yayınları, 1981.
- Memurlar.net. "Türkiye'de Toplumun Dine ve Dini Değerlere Bakışı". Erişim 1 Eylül 2023. <https://www.memurlar.net/album/12741/toplumun-dine-ve-dini-degerlere-bakisi.html>
- Menküç, Dilek. *Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretmenlerinin Görüşleri Işığında Liselerde Deizm Düşüncesi*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Nesâî, Ebû Abdîrrahmân Ahmed b. Şuayb b. Alî. *Sünenü'n-Nesâî*. thk. Râid b. Sabrî. Riyâd: Dâru'l-Hadâra li'n-neşri ve't-tevzî, 1436/2015.
- Okutan, Muhammet Fatih. *Deizmin Psiko-Sosyolojisi: 21. Yüzyıl Türkiye'si Örneği*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021.
- Öz, Mustafa. "Şîa". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 39/111-114. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Özboilat, Abdullah. "Hutbelerde Söylem Değişimi- Diyanet Hutbeleri Örneği". *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 7/29 (2014), 662-679.
- Özpinar, Ömer. *Hadîs Edebiyatının Oluşumu*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2013.
- Peker, Hüseyin. *Din Psikolojisi*. İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2003.
- Râmihürmüzî, Ebû Muhammed İbn Hallâd el-Hasen b. Abdîrrahmân b. Hallâd. *el-Muhaddisü'l-fâsıl beyne'r-râvî ve'l-vâî*. thk. Muhammed Acâc el-Hatîb. Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1404/1984.
- SEKAM. "Türkiye'de Gençlik". Erişim 17 Ağustos 2023.
- Sezgin, Fuad. *Buhârî'nin Kaynakları*. İstanbul: OTTO Yayınları, 2017.
- Sputniknews.com.tr. "Optimardan din-inanç anketi: Yüzde 39 düzenli namaz kılıyor, oruç tutanların oranı yüzde 66". Erişim 17 Ağustos 2023. <https://sputniknews.com.tr/20190515/optimardan-din-inanc-anketi-yuzde-39-duzenli-namaz-kiliyor-oruc-tutanlarin-orani-yuzde-66-1039059892.html>
- Şahin, Adem. "Yetiştirme Yurdu Gençlerinde Dinî Hayat". *Mehir Aile Dergisi* 1 (Konya, 2001), 55-70.
- Şehristânî, Ebû'l-Feth Tâcüddîn Muhammed b. Abdilkerîm. *el-Milel ve'n-nihal*. çev. Mustafa Öz. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2008.
- Şimsek, Seher. *Ortaöğretim Öğrencileri Arasında Yaygınlaşan Ateizm ve Deizm Düşüncesini Önlemede Din Eğitiminin Önemi*. Ağrı: Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018.

- Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre (Yezîd). *Câmiu't-Tirmizî*. b.y.: el-Evgâfu's-Suudiyye, 1421/2000.
- Türkiye'de Dini Hayat Araştırması*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2014.
- Uğur, Mücteba. *Hadis İlimleri Edebiyatı*. Ankara: TDV Yayınları, 1996.
- Ünal, Yavuz. *Hadisin Doğuş ve Gelişim Tarihine Yeniden Bakış*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2013.
- Üzüm, İlyas. "Sıffîn Savaşı". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 37/108-109. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Voaturkce.com. "Türkiye'de Dindarlık Çok Yaygın". Erişim 17 Ağustos 2023. <https://www.voaturkce.com/a/turkiye-dindarlik-cok-yaygin/7030870.html>
- Yıldırım, Ali – Şimşek, Hasan. *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*. Ankara: Seçkin Yayınları, 2018.
- Zavalsız, Y. Sinan – Şahin, Ensar. "Ateist ve Deistlerin Din Algısı: Üniversite Öğrencileri Üzerine Psiko-Sosyolojik Bir Araştırma". *Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi* 7/2 (Haziran 2018); 567-599. <https://doi.org/10.7596/taksad.v7i2.1425>
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân. *Siyeru âlâmi'n-nübelâ*. thk. Şuayb el-Arnâvût. 29 Cilt. Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1403/1983.